

THE STUDY OF THE LEXEMA AS A LEXICAL LEVEL UNIT IN UZBEK LINGUISTICS

Alisher D. O'razov

Teacher

Gulistan State University
Gulistan, Syrdarya Region
Uzbekistan

Abstract

This article analyzes the lexeme in the Uzbek language and its linguistic nature and semantic status, the position of the lexeme as a language building unit, the scientific research conducted by Uzbek linguists on the lexeme as a separate language unit, as well as some views and opinions on the lexeme.

Keywords: lexicology, lexical level, word, lexeme, language system, dialectics, language unit, morpheme.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LEKSEMANING LEKSIK SATH BIRLIGI SIFATIDA TATQIQI

Alisher D. O'razov

O'qituvchi

Culiston davlat universiteti
Guliston sh., Sirdaryo viloyati
O'zbekiston Respublikasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilida leksema va uning lisoniy tabiati va nuqiy holati, leksemaning til qurilish birligi sifatidagi mavqeyi, leksema alohida til birligi ekanligi haqida o'zbek tilshunoslari tomonidan olib borilgan ilmiy tatqiqotlar hamda leksemaga oid ayrim qarashlar va fikrlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: leksikologiya, leksik sath, so'z, leksema, til sistemasi, dialektika, til birligi, morfema.

Kirish. Til sistemasi va strukturasida leksik sathning tutgan o'rnini ochib berish, unga xos bo'lgan umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni aniqlash, leksemalarning paradigmatic (ichki), syntagmatic (tashqi) va pragmatic (nutqiy-uslubiy) xossalari asosida o'zbek tilining leksik sathidagi semantik maydonlarni topish hamda tadqiq qilish bugungi kunda o'zbek tilshunosligining oldida ko'ndalang bo'lib turgan asosiy masalalardan biridir. Til egasi ongida borliqdagi ma'lum bir voqelik bilan bevosita aloqada bo'lgan lisoniy birlik sifatida qarash lozim [1-16].

So'z-leksema muayyan mazmunning, ma'noning, sememaning shakli, formasidir. Shuningdek, morfemalar (o'zak va affikslar) ham muayyan ma'noni, mazmunni ifodalash shakli (formasi) hisoblanadi. Bunda o'zak morfema leksik ma'noning, affiks morfema esa grammatik ma'noning formasi, ifodalovchisi bo'lib keladi. Demak, morfemalar ham shakl va mazmun munosabatini o'zida tashiydi [2-29].

Tadqiqotning obyekti va qo'llanilgan metodlar. Borliqdagi muayyan moddiy va nomoddiy narsa, hodisa, voqeliklarni ushbu yo'llar orqali qabul qilishi haqida o'z munosabatini bildirib quyidagilarni yozadi. I.P.Pavlov ta'limoti bo'yicha inson obyektiv borliqni ikki xil yo'l bilan qabul qiladi: a) predmet - hodisalarning kishi sezish (eshitish, ko'rish, ta'm bilish) a'zolariga bevosita ta'siri orqali - birinchi signallar istemasi va b) so'zlarning ta'siri orqali - ikkinchi signallar sistemasi [2-34]. Ikkinchi signallar sistemasi insonlar tomonidan yaratilgan shartli belgi bo'lib, so'z-leksema ifodalydigan tushuncha signifikat deb ataladi. Leksema vositasida nomlanuvchi, ataluvchi narsa-buyum yoki hodisa denotat hisoblanadi Denotat bilan

bog'liq, uni bevosita bildiruvchi ma'no esa denotativ ma'no deb yuritiladi. Demak, inson mana shu denotativ ma'no orqali ataluvchi narsa-buyum yoki hodisani tasavvur qiladi, anglaydi.

Professor R. Rasulov Til sistemasida o'ziga xos mikrosistema unga quydagicha ta'rif beradi. Muayyan birlik bo'lgan so'z (leksema) ikki planli belgi sifatida tovush va ma'no, ifoda va mazmun tomonlarining dialektik bog'liqligidan iborat bo'lib, nominativ birlik holatida ijtimoiy vazifa bajaradi. So'z (leksema) muayyan birliklar ichida ham shaklan, ham mazmunan — sifat jihatdan mukammal bo'lib, tilning ijtimoiy vazifa bajarishida semantik — funksional yetakachlik qiladi, qudratli vosita — mikrosistema hisoblanadi [2-43]. Professor R. Rasulov Til sistemasida o'ziga xos mikrosistema unga yuqoridagi ta'rifni beradi.

Olingan natija va ularning tahlili. Leksemalarning ifoda va mazmun rejalari orasidagi munosabat antonim, sinonim, omonim, paronim deb nomlanuvchi leksik mikrosistemalarni belgilashda ham asosga olinadi. Sistem-struktur tilshunoslikda esa bevosita kuzatishda berilmagan, faqat nutqqa tayanilgan holda aqliy yo'l bilan ochiladigan til birliklarining tabiati dialektik umumiylik, imkoniyat va mohiyat sifatida tushuniladi hamda bu tilshunoslik dialektik umurfmiylik, imkoniyat va mohiyatni ochish usullari — dialektik, radionalistik (aqliy) tahlil metodologiyasiga asoslanadi. Dialektik tahlil metodologiyasi falsafiy va boshqa ilmiy adabiyotlarda nazariy bilimlar metodologiyasi deb ham ataladi [3-27].

XX asr fanidan mustahkam o'rin ola boshlagan dialektik usulning mohiyati shunda ediki, bu usul tadqiqotchilarni narsa va hodisalarning bevosita tashqi kuzatilishida (ko'rish, eshitish, o'lchash kabilarda) aks etadigan xususiyatlarini tavsiflash bilan aralashtirmaslikka, balki bu xususiyat va xossalarning zaminida yotgan mohiyatni aqlanf anglashga hamda tushuntirishga undadi. Dialektika, mentalfizikadan farqli o'laroq, borliq va ongning rangbarang xususiyatlari har doim o'zaro aloqadorlik, bog'liqlikda olib o'rganilmog'i lozimligini ko'rsatadi.

Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni yaxlit bir butunlik, bir sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik asrimizning XX yillarida shakllandi va sistem-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur bo'ldi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag'rida o'nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qo'lga kiritildi.

Istiqlol hamma fan, hamma soha bo'yicha jiddiy ilmiy tadqiqot olib borishga keng yo'l ochdi. O'zbek tilshunosligini Yevropa, ayniqsa, rus tilshunosligi andozasi ta'siridan chiqardi. Endi o'zbek tilshunosligi mustaqil tarzda, asosan, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqqan holda til hodisasini baholash yo'lini tanladi. Albatta, tadqiqot ko'lami kengaydi.

Ular ishlarida leksema va so'z, leksemaning mazmun-mundariyasi va uning tarkibiy qismlari, birikuvchanlik imkoniyatlari, paradigmatic qatorlari va munosabatlari kabi masalalar atroflicha tekshirila boshlandi.

Leksema va so'z umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bog'langan bo'lib, so'z xususiylik sifatida umumiylikning — leksemaning amaldagi ko'rinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir. Leksema va so'z munosabati aslida til va nutq bog'liqligining, o'zaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq ko'rinishi, tasdig'idir. Xullas, leksema termini "tilning lug'at tarkibiga mansub so'z", "lug'aviy ma'noli so'z" degan ma'noda, so'zning bir vazifasidagina qo'llanadi. Qolgan hollarda "so'z" o'rnida "leksema" qo'llanmaydi. Masalan, so'z yasalishi, so'z shakli, so'z urg'usi, so'z birikmasi, so'zlarning paydo bo'lishi, lug'atning so'zligi birikmalari tarkibidagi so'z o'rnida leksema qo'llanmayd [4-79].

Professor H.Ne'matov tilning nomlash, ifodalash, ko'rsatish uchun xizmat qiladigan ideal xotira birligi leksemadir [3-8] deya leksemaning asosiy xususiyatlarini ko'rastib o'tadi.

O'zbek tilida leksema nima ekanligi nuqtayi nazaridan aytganimizda, bilamizki, Yevropa tillari Hind-Yevropa til oilasiga mansub bo'lib, Oltoy til oilasiga kiruvchi turkiy bo'lgan o'zbek tilidan har tomonlama farq qilishi ma'lum. Bu farq, masalan, ishimizga taalluqli bo'lgan leksema misolida ko'rib o'tsak. O'zbek tilshunosligida sistem tilshunoslikning taraqqiy etayotgan dastlaki paytlarida leksema til birligi sifatida sanab o'tilmagani shu davrda yaratilgan tilshunoslik adabiyotlaridan ma'lum, masalan, H. Ne'matov va R.Rasulovlarning "O'zbek tili sistem leksikologiya asoslari" (1995) kitobida til birliklari sifatida asosan quyidagilarni sanab o'tilgan, ya'ni:

1)fonema;

- 2)morfema;
3)qolip (konstruksiya, qurilma, model) [5-12].

Shu davr o'laroq, hali leksema til birligi sifatida ko'rilmay yuqorida sanab o'tilganlar muayyan moddiy ko'rinishda nutqda voqelashib, namoyon bo'luvchi – o'zgarmas birliklar[5-22] tushinishi, nazarda tutilishi aytiladi va tilshunoslar tomonidan to'ralagicha til birligi sifatida hali qabul qilinmagan edi. Leksema to'laonli til qurilish birligi sifatida o'zbek tili tabiatidan kelib chiqib tatqiq qilgan akademik A.Hojiyev, professor B.Mengliyev kabi olimlar flektiv bo'lgan tillaridagi leksema talqini bilan agglyutinativ tillardagi leksema talqinida katta farq borligi, leksema nazariy tilshunoslik tayangan hind-yevropa tillari leksemalari bilan qanday munosabatda degan muammoning qo'yilishi va hal etilishi mazkur masala yechimiga olib keluvchi asosiy omil ekanligini keltirib o'tadi. Lisoniy birlikka oid bo'lgan morfema va leksemani chegaralab, turkiy tillar uchun o'zak va morfema bir-birini qoplovchi hodisalar emas [1-16] deya ta'kidlab o'tadi olim. Professor B.Mengliyev ularni bir-biriga o'zbek tili tabiatidan kelib chiqib ikki til birligini solishtirar ekan, daslab o'xshash tomonlari haqida quyidagilarni keltiradi:

- ikkalasi ham tilning eng kichik ma'noli bo'lagi;
- ularning bu jihati bilan fonema bilan ziddiyatda bo'lishi;
- o'zak ham, morfema ham yaxlitlik, umumiylik, tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik xossalari ga egaligi.

Shuningdek, olim farqli tomonlari haqida ham fikr bildirib, har ikkisi boshqa-boshqa til birligi ekanligini ularning ilmiy ta'rifdagi tafavut orqali bilib olish mumkinligini keltiradi. Masalan:

- leksema kishi ongida aniq denotativ ma'noga ega bo'lib, borliqning biror bo'lagi bilan aloqador holda idrok qilinishi;
- morfema mustaqil denotativ emas, nisbiy ma'noviy mustaqillikka ega bo'lib bog'lanishlarsiz real ma'no kasb etmasligi.

Shuningdek, bu borada, ya'ni morfema va leksema talqiniga doir ilmiy izlanishlar olib borgan akademik A. Hojiyev o'z munosabatini bildirib o'tadi. Morfema haqida ikki xil fakt mavjud ekanligini aytadi olim, ya'ni 1) so'zning ma'noli qismlarini morfema deb qarash va shunday qismlarning mohiyatini o'rganish; 2) morfemani til birligi, til qurilishining asosiy birliklaridan biri hisoblash va shunday birlik sifatida uning, u bilan bog'liq hodisalarning mohiyatini tadqiq etish [4-24]. Olimning ta'kidlashicha, morfemani bunaqa ikki xil tushinish, uning tahlilida ham turli xatoloklarni, noto'g'ri xulosalarni keltirib chiqaradi. Olim Morfema bilan bog'liq chalkashlikning kelib chiqishi ayrim tilshunoslikka, jumladan, rus tilshunosligiga oid adabiyotlarda morfema yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar o'zbek tilshunosligiga ko'chirilyapti hamda "morfema" deb atalayotgan til birligi o'zbek tili materiyalidan kelib chiqib belgilanmaganligini [4-23] keltirib o'tadi. Akademik A.Hojiyev morfema masalasi bo'yicha "asos morfema" va "affiks morfema" kabi terminlar noto'g'ri ekanligini aytib, shu shu terminlarni qo'llaganlarni ham tanqid qilib o'tadi va ushbu misol orqali o'z munosabatini keltiradi, masalan, ish - so'z, leksema, -chi, -par, -imiz, -ga – morfemalar hisoblanadi. Ya'ni bu morfemalar esa faqat ish so'zining morfem tarkibini hosil qiluvchi, faqat ish so'zi bilan qo'llanuvchi birliklar emas, balki ular tilda mavjud bo'lgan so'zlardan yasama so'z va so'z shakllarini hosil qiluvchi tayyor birliklar – morfemalardir.

Professor Sh.Rahmatullayev ham ushbu terminlarga o'z munosabatini bildirib, leksema o'z turkumi nuqtayi nazaridan grammatik tavsif olganidan keyingina butun holatiga o'tadi va nutqqa chiqadi. Morfema ham odatda o'zi mansub turkum leksemasiga qo'shilgan holda nutqqa chiqadi deya ta'rif berib o'tadi va shu misol bilan tushintiradi, masalan, *keldim* birligining oxiridagi qismi morfemaga teng; uning ifoda jihati bo'lib *m* fonemasi xizmat qiladi; mazmun jihati esa *I* shaxs birlikka nisbat berish ma'nosidan iborat [7-125].

Xulosa. Yevropa tilshunosligi yutuqlaridan keng foydalangan holda o'zbek ilmiy tilshunosligini ham dunyo tilshunosligida o'z mavqeyiga ega tilshunoslikka aylantirish uchun samarali tatqiqotlar olib borilmoqda. Zamonaviy o'zbek ilmiy tilshunosligining yaqin o'tmishidan ma'lumki, tilning o'z xususiyatida kelib chiqqan holda, uning sathlarini ajratish, sathlararo munosabatini tekshirish va ularga to'g'ri ta'rif berish maqsad qilib olindi. Shu jumladan, lug'at sathi bo'yicha ham o'zbek tilshunosligida ko'plab tatqiqotlar olib borildi, olib borilmoqda. Bu tatqiqotlar sistem leksikologiya bo'yicha ham, ananaviy leksikologiya bo'yicha ham har tomonlama mukammal tatqiqotlar yaratildi, fikr-mulohazalar o'rta tashlandi, muammolarga yechim izlandi. Shunday muammolardan biri o'zbek tilida leksema masalasi bo'ldi. Leksema talqini bo'yicha A.Hojiyev,

Sh.Rahmatullayev, I.Qo'chqortoyev, B.Mengliyev, R.Sayfullayeva, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, H.Ne'matov kabi tilshunos olimlar leksemaning ta'rifi, lisoniy xususiyati, til birligi ekanligi, nutqiy reallashishi, so'zdan farqli tomonlari haqida yirik tatqiqot ishlari maydonga keldi.

ADABIYOTLAR

1. Mengliyev B., Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar. Filol. fan. dok. ...diss. avtoref. –Toshkent. 2002.
2. R.Rasulov. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent. “O'qituvchi”. 2006.
3. H.Ne'matov. Til va nutq. –Toshkent. “O'qituvchi”. 1993.
4. A.Hojiyev. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi, so'z yasallashining nazariy masalalari. 2010. “Fan”.
5. H.Ne'matov, R. Rasulov. O'zbek tili system leksikologiya asoslari. –Toshkent. :“O'qituvchi”. 1995.
6. A.Hojiyev. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi, so'z yasallashining nazariy masalalari. –Toshkent. :”Fan”. 2010
7. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. –Toshkent. :”Mumtoz so'z”. 2010.

Reviewer:

M. U. Saribayeva

PhD in Philological Sciences, Gulistan State University